

16. Mirgaleev I. M. "Chjornyj chelovek" Mamaj // Mamaj. Opyt istoriograficheskoy antologii. – Kazan': "Fjen", 2010. – S. 183–197.

17. Paraska P. F. Vneshnepoliticheskie uslovija obrazovanija Moldavskogo feodal'nogo gosudarstva. – Kishinev: Shtiinca, 1981. – 176 s.

18. Porsin A. A. Politicheskaja dejatel'nost' Nogaja v Zolotoj Orde (1262–1301 gg.). – Avtoref. dis. ... k.i.n. 07.00.02 – Otechestvennaja istorija // Kafedra vsemirnoj istorii i istoriografii GOU VPO "Kurganskij gosudarstvennyj universitet". – Kazan', 2011. – 24 s.

19. Rashid-ad-din // SMIZO. – Moskva–Leningrad: Iz-vo Akademii nauk SSSR, 1941. – T. 2. – 308 s.

20. Safargaliev M. G. Rspad Zolotoj Ordy. – Saransk: Mordov. kn. izd-vo, 1960. – 279 s.

21. Ulashik N. N. Peredislovie "Krojnika litovskaja i zhmojtskaja // Polnoe sobranie russkih letopisej. – M. : Nauka, 1975. – T. 32. – S. 5–8.

22. Cherkas B. Sinevods'ka bitva 1362 r.: istorichnij naris – K., 2012. – 108 s.

23. Jel' Makrizi // SMIZO.

24. Jel'mufatdal' // SMIZO.

25. Jennuvejri // SMIZO.

26. Jakubovskij A. Ju. Zolotaja Orda (Ocherk istorii Ulusa Dzhuchi v period slozhenija i rascveta v XIII–XIV vv.). – Leningrad: Gospolitizdat, 1941. – 208 s.

Cherkas B. V., candidate of historical science, senior research fellow Institute of History National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), borys_ch@mail.ru

The first civil war at the turn of the Golden Horde XIII–XIV centuries

The article shows the causes, course and consequences of the first civil war in the Golden Horde. Based on a combination of research results predecessors, as well as the use of sources, accomplished reconstruction of various factors that led to the conflict. Also played the chronology of events. An attempt to play the logic of action of the conflicting parties. The reason for the war served: uncertainty right power Chingizids on settled regions, climatic changes, which have significantly reduced the possibility of nomadic economy, which in turn causes the representatives of the "golden clan" to seek outside income. At the end of the XIII century, these "donor" western areas were primarily in the direction of the Balkans. Nogay controls these regions are benefiting himself and not in a hurry to share it, and the power that gave these revenues with the central government. This led, eventually, to the explosion of military confrontation. The peculiarity of this conflict was the first exit onto the political scene nechingizidskih families – members of the clan "is not the golden kind". That princes and nobleman and decided the fate of the confrontation.

Keywords: Golden Horde, Genghis Khan, Nogay, politics, power, military confrontation.

Черкас Б. В., кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины (Украина, Киев), borys_ch@mail.ru

Первая гражданская война Золотой Орды на переломе XIII–XIV вв.

Показаны причины, ход и последствия первой гражданской войны в Золотой Орде. На основе сочетания результатов исследования предшественников, а также использования источников, совершена реконструкция различных факторов, которые привели к конфликту. Также воспроизводится хронология событий. Осуществлена попытка воспроизведения логики действий конфликтующих сторон. Причиной войны послужили: неопределенность права власти Чингизидов на оседлые регионы, климатические изменения, которые существенно снизили возможности кочевого хозяйства, что, в свою очередь, заставляло представителей "золотого рода", искать доходы снаружи. На конец XIII в. такими "донорскими" направлениями были западные, прежде всего в направлении Балкан. Ногай, контролирующий эти регионы, сам получал выгоду и не спешил делиться ею и властью, которую давали эти доходы, с центральной властью. Это и привело, в конце концов, к взрыву военного противостояния. Особенностью данного конфликта стал первый выход на политическую сцену нечингизидских родов – представителей кланов "не золотого рода". Именно князья и мурзы и решили судьбу противостояния.

Ключевые слова: Золотая Орда, Чингизиды, Ногай, политика, власть, военное противостояние.

* * *

УДК 94(477)+351/354(477)

Бабкова Н. В.

старший лаборант кафедры історії України і всесвітньої історії, Харківська державна академія культури (Україна, Харків), akademi_xdak@mail.ru

ІНСТИТУТ ОСАВУЛІВ В УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАЦТВІ XVI–XVIII СТ.

Проаналізовано становлення та розвиток інституту осавулів, як представників козацької старшини XVI–XVIII століття. В контексті дослідження етимології поняття "осавул", наведено історичну довідку побутування даної посади в державних утвореннях азійського континенту.

На основі вивчення різних історичних джерел розкрито процес формування чину військового осавула в середовищі українського козацтва від першої згадки в писемних пам'ятках про дану посаду, і до остаточної ліквідації полкового устрою на території України. Значна увага приділена побутуванню інституту осавулів в українській козацькій державі – Гетьманщині, де вони відіграли значну роль у керуванні країною та становленні відносин із іншими державами.

За допомогою мікросторичного підходу, історико-порівняльного, описового та хронологічного методів вдалося дослідити основні напрямки та особливості діяльності осавулів, як представників козацької старшини, не лише у запорожці, але й серед козаків гетьманської України.

Ключові слова: осавул, запорожці, Гетьманщина, козацька старшина.

Одним із важливих напрямків у розвитку демократичного майбутнього України є переосмислення організації діяльності державної служби України, пошук шляхів її вдосконалення. Головна мета – утворення державної служби на засадах професіоналізму, стабільності та політичної нейтральності, відкритості та підзвітності громадянам. При цьому формування нової генерації управлінців має здійснюватися не лише на основі запозичення та переосмислення кращого світового досвіду, а насамперед на засадах українського державотворення. Адже кожна національна система державного управління та державної служби унікальна завдяки історичним особливостям і національним традиціям. Тому і зростає неухильний інтерес до вивчення та використання досвіду попередніх поколінь, особливе місце серед яких займає українське козацтво та його організація. Як і в той період, так і в наш час Україна зіткнулася із проблемою перерозподілу державної влади з метою впровадження нової ефективнішої її організації. Тому слід скористатись історичним досвідом державного будівництва, для побудови та ефективного функціонування державного апарату.

Серед наукових робіт присвячених проблемі становлення та розвитку владних інституцій у козацькому середовищі необхідно відмітити праці Д. І. Яворницького [24] та А. О. Скальковського [16], які розкрили процес формування старшини у запорозьких козаків та охарактеризували її основні функції й обов'язки не лише в мирний, але й у військовий час. Проблема становлення головних державних посад в період існування української козацької держави другої половини XVII – XVIII ст. розкрито в роботах В. Смоля та В. Степанкова [17], В. Горобця [4], В. Єрмолаєва та А. Козаченка [10]. Особливу наукову цінність з цього питання має праця О. Окиншевича, який на основі архівних матеріалів відтворив генеалогічну складову козацької старшини XVII–XVIII ст. та дослідив процес посідання представниками окремих козацьких родин старшинських посад [14]. Всі зазначені автори відтворюють процес утвердження головних козацько-старшинських посад, як помічників гетьмана у

керівництві державою. Значне місце серед них займав і осавул, однак йому присвячені лише незначні дослідження в контексті з іншою старшиною, що значно збіднює відомості про його діяльність. Тому мета даної статті і полягає в тому, щоб розкрити процес формування посади осавула в середовищі українського козацтва та охарактеризувати його основні обов'язки як у запорожців, так і у козаків гетьманської України.

На думку вітчизняних філологів термін осавул запозичений з монгольської чи турецької мови і означає "розпорядник, виконавець доручень, урядник". В українську мову термін потрапив, скоріше за все, в XII ст., в добу монгольської експансії [19, с. 67].

З історичних джерел відомо, що чин осавула активно використовувався в різних державних утвореннях азіатського континенту. Так у монголів, осавулами називали членів нічної варту, що оберігала ханський палац від непроханих гостей [18, с. 196]. В місті Хіва, більш відомого під назвою Хорезм, осавулом найменували придворного офіцера, в обов'язки якого входило консультувати та супроводжувати знаних гостей та послів до ханського палацу під час так званих арзів – публічних аудієнцій. Також їх завданням було супроводжувати іноземця під час мандрівки містом та виконувати всі його побажання [2, с. 59–60, 63]. При дворі правителя кокандського ханства (держави, що займала територію сучасного Узбекистану, Азербайджану, Киргизії та Казахстану) осавулами іменувалися посадові придворні особи, що відправлялися ханом у віддалені кишлаки для перевірки правомірності діяльності народних казіїв або суддів [24, с. 179–180]. За часів казанського хана Шах–Алія, осавул виконував функції посланця від свого правителя до російського царя Івана IV [3, с. 364]. У Кримському ханстві осавули були ханськими послами, що вирішували питання обміну або викупу полонених. Таким чином, у азіатських народів осавулами називали посадовці, які мали найрізноманітніші функції: від охоронно–церемоніальних, до судово–виконавчих.

За даними М. С. Грушевського, на території України посада осавула вперше згадується під 1545 р., і пов'язана з діяльністю князя Корецького щодо оборони прикордонних земель від нападів турків та татар [5, с. 98]. Однак сучасні вчені вказують на те, що видатний історик користувався не надто точним та коректним перекладом спогадів барського старости Бернарда Претвича. В оригіналі тексту, князя Корецького названо не осавулом, а генералом козацького загону, який у 1545 р. ходив походом на турецьке місто Очаків [20, с. 14, 58]. Тому дане питання і досі залишається відкритим.

Про існування інституту осавулів в середовищі українського козацтва в кінці XVI ст. вказує у своєму щоденнику Еріх Лясота. Перебуваючи у 1594 р. на Базавлузькій Січі він зазначав, що осавули виступали практичними організаторами ради на січовому майдані. Саме вони відповідали за прибуття на раду козаків, які перебували у військовому таборі, а на самому зібранні виконували роль глашатаїв. У разі розгляду складних справ січова старшина могла збиратися на окрему малу раду, яка засідала тут же, посеред загального кола. Узгоджене рішення козацьких керівників згодом виносилося на розгляд загальної ради, про що

оголошував осавул [23, с. 197, 199]. Таким чином, осавул на ряду з кошовим отаманом, репрезентував найвищу владу у Війську Запорізькому.

Із польських джерел відомо, що у 1601 р. в козацькому війську було вісім осавулів, 1621 р. – чотири, 1625 та 1638 рр. – два [25, с. 68; 11, с. 50; 6, с. 145; 7, с. 208]. Останні два реєстри зафіксували і шість полкових осавулів. Зменшення кількості осавулів у козаків було пов'язане із намаганням польського уряду взяти під свій контроль розвиток українського козацтва. Однак функціональні обов'язки осавулів у першій чверті XVII ст. значно розширилися. Наряду з гетьманом, осавул підписував полько–запорозькі угоди про службу козаків королю Речі Посполитій. Крім того, він був посланцем кошового отамана Петра Сагайдачного до московського царя Михайла Федоровича з проханням прийняти запорожців на службу [8, с. 245].

Під час Хотинської війни 1621 р., за даними польського мемуариста Яна Собеського, осавули допомагали гетьману налагоджувати управління військом і взаємодію між військовими підрозділами, організовували військові огляди. Утім, службова компетенція осавулів не вичерпувалася вже зазначеними повноваженнями штабних офіцерів при головнокомандувачу козацького війська. Вони мали і додаткові обов'язки, які підносили їх до рівня чільних урядників гетьманського уряду. Осавули разом із гетьманом відповідали за збереження, підтримання в належному стані і використання за призначенням найважливіших військових клейнодів – монарших грамот із наданими козаками Війська Запорозького привілеями, бойових корогв, артилерії, а також військових трофеїв [11, с. 91].

За свою службу осавули отримували від польського уряду платню, яка у 1625 р. становила 150 польських злотих на рік, а в 1638 р., згідно з "Ординацією Війська запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитій" – 600. Полкові осавули отримували 50 та 250 злотих на рік відповідно [6, с. 145; 7, с. 279]. Таке підвищення платні було пов'язане із заохоченням до служби лояльних до польського уряду чиновників: Л. Буднівського та І. Караїмовича. Саме останній, як представник найвищої влади Війська Запорізького, у 1646 р. отримував привілеї від польського короля Владислава IV на підготовку до морського походу проти Туреччини [12, с. 49].

Загалом же, протягом всього свого існування на Запорізькій Січі осавули стежили за ладом і пристойністю серед козаків у мирний час, а у воєнний – у військовому таборі. Додатково вони пильнували за виконанням судових вироків за рішенням кошового чи всієї ради як у Січі, так і у віддалених паланках війська; провадили дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків запорізького поспільства; заготовляли продовольство для війська на випадок війни, приймали хлібне й грошове жалування і, за наказом кошового, розподіляли його відповідно до посади кожного старшини. До того ж осавули охороняли усіх, хто мандрував степами запорізьких вольностей; захищали інтереси війська на прикордонній лінії; їхали попереду війська для розвідки за ворогом; стежили за ходом битв; допомагали тій чи іншій частині

в гарячі хвилини бою. Так, у 1681 р. військовий осавул з кількома козаками охороняв московських послів під час їхньої ночівлі на ріці Базавлуку, 1685 р., на прохання кизикерменського бея, він виганяв до Січі з Низу Дніпра козаків, які забирали тут татарських коней і чинили інші шкоди татарам; 1765 р. його посилали з Січі до Дніпра й Орелі – запорізького кордону й козацьких зимівників – від російської лінійної команди; 1757, 1758 й 1760 рр. осавул із великими загонами переслідував у степах “харцизів” і гайдамаків. Паралельно з цим, у осавулів залишилися і церемоніальні функції – під час козацьких рад лише вони мали право виносити із січової церкви військові прапори та встановлювати їх на площі [24, с. 179; 16, с. 92].

З початком Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького осавули не втратили свого особливого значення. Саме з ними, наприкінці травня 1648 р., Богдан Хмельницький обговорював основні пункти майбутніх переговорів із представниками Речі Посполитої. Результатом українсько-польських домовленостей став козацький реєстр 1649 р., яким офіційно було затверджено існування двох військових осавулів, які нарівні з обозним, найбільш тісно пов'язувалися з військовими справами [15, с. 27]. Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавули призначалися гетьманом командирами окремих частин козацького війська. У 1651 р. Богдан Хмельницький “ясаулу своєму Демке дал знамя и булаву, что быть ему вторым гетманом, и послал за Потоцким и Комаровским, а с ним послал 60000 козаков и до 30000 нагайских татар” [1, с. 448]. Однак у XVIII ст., після значного обмеження автономних прав України, осавули під час військових походів підпорядковувалися вже не гетьману, а командувачу російської армії [22, арк. 54, 63].

Впродовж другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. з числа генеральних осавулів наказними гетьманами призначалися: Демко Лісовець (двічі), Василь Томиленко, Іван Скоробагатко, Іван Богун (двічі), Парфен Нужний, Артем Мартинович, Демко Пилий, Яків Кіндратович Лизогуб, Тиміш Шуліка (двічі), Матвій Гвинтовка (двічі), Іван Лисенко (двічі) [14, с. 338].

Вельми промовистим під кутом зору функціональної націленості інституту осавульства на виконання переважно військових обов'язків є той факт, що серед генеральних осавулів середини другої половини XVII ст. третина старшин перед посіданням цього генерального уряду була полковниками Війська Запорозького. Після завершення служби генеральний осавул також здебільшого посідав полковницький уряд: Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський [4, с. 82]. Крім того, для Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Івана Скоропадського посада генерального чи полкового осавула була однією зі сходинок до гетьманства.

Під час військових походів, в яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, на нього покладалася завдання організації караульної служби. А за ордером гетьмана Кирила Розумовського від 16 січня

1752 р. осавулам Якову Якубовичу та Петру Валькевичу наказувалось “... велеть в дворе нашем при болшом зале содержать в пристойном числе людей караул з значком и котлами при котором и зори бить и в надлежащих местах в оном дворе намем розвести и учредить караулы” [21, арк. 3–4].

За мирних часів генеральний осавул частіше за інших генеральних старшин здійснює різного роду поліцейські функції, проводить судові розслідування та виконує вироки Генерального військового суду, стає представником гетьмана під час різних судових засідань. В 1690 р. генеральний осавул А. Гамалія брав участь у розгляді скарги на переяславського полковника Л. Полуботка. Генеральний осавул І. Ломиковський у 1701 р. вів слідство у справі “о стародубских ворах”. Разом з іншими представниками старшини генеральний осавул був присутній при допитах-катуваннях. У 1703 р. осавулу Скоропадському було доручено розслідувати “запорозские дела” [9, с. 183–184]. Генеральний осавул С. Бутович вів слідство у справі полтавського полковника Черняка (1716 р.), осавул В. Жураковський розглядав скаргу на стародубського полковника Л. Жоравку (1718 р.). За дорученням гетьмана осавули проводили попереднє слідство і дізнання, здійснювали судочинство, виступали в ролі судового виконавця.

Активно залучалися генеральні осавули й до виконання дипломатичних місій. Протягом всього існування посади осавулів, вони, неодноразово, виконували функцію послів козацьких гетьманів до волоського воеводи, турецького султана, польського короля чи московського царя. Крім того, на осавулів покладалася завдання зустрічати та проводити представників інших держав до гетьмана України [17, с. 32].

На ранніх етапах існування козацької держави зберігалась запорозька традиція використовувати осавулів як розпорядників козацьких рад [13, с. 75]. В подальшому, в процесі ліквідації генеральної ради, ці обов'язки осавулів сходять нанівець. Як найбільш наближена особа до гетьмана осавули були охоронцями гетьманської булави [10, с. 40]. Тобто на рівні з військовими функціями, генеральні осавули виконували і церемоніальні.

Таким чином, впродовж всього періоду свого існування інститут осавулів був невід'ємною частиною апарату державного управління не лише на території гетьманської України, а й на Запоріжжі. Враховуючи всі функціональні обов'язки осавулів вони були одними з представників найвищої козацької влади, що виконували як дипломатичні чи військово-судові, так і церемоніальні та караульні функції. Подібні до осавулів завдання виконували і обозні, історії становлення яких і буде присвячена наступна розвідка.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. 5: 1633–1699. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1853. – 288 с.
2. Вамбери А. Путешествие по средней Азии / А. Вамбери. – М. : Восточная литература, 2003. – 175 с.
3. Вельяминов-Зернов В. В. Исследования о касимовских царях и царевичах : в 4 ч. – Ч. 1 / В. В. Вельяминов-Зернов. – СПб. : В тип. Имп. Академии наук, 1863. – 558 с.

4. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 271 с.

5. Грушевський М. С. Історія України – Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. 7: Козацькі часи – до року 1625 / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 624 с.

6. Дневник похода против козаков запорожских 1625 // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 126–141.

7. Дневник Симеона Окольского 1637–1639 // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 168–285.

8. Документи російських архівів з історії України. – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. – Львів: [б. в.], 1998. – 442 с.

9. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / сост. А. З. Барабой и др.; ред. кол. П. П. Гудзенко и др. – К.: Наукова думка, 1965. – 825 с.

10. Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.) / В. М. Єрмолаєв, А. І. Козаченко. – Х.: Право, 2002. – 176 с.

11. Историја Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 40–126.

12. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Вид. 2-ге, випр. і допов. – Львів: Світ, 1990. – 406 с.

13. Літопис Самовидця / вид. підгот. канд. філол. наук Я. І. Дзира; [редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с.

14. Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні – Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окиншевич // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 320–348.

15. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.

16. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський; [Передм., комент.: Г. К. Швидько]. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 678 с.

17. Смолій В., Степанков В. Український політичний портрет XVII ст.: становлення національного інституту влади / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 194 с.

18. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. / пер. с монгол. С. А. Козин. – М.–Л.: Издательство академии наук АН ССР, 1941. – 611 с.

19. Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні: історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології / Л. В. Туровська. – К.: Перун, 2005. – 160 с.

20. Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича) / Бернард Претвич; авт. вступ. ст. О. Е. Мальченко. – Запоріжжя: Тандем-У, 1997. – 83 с.

21. Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11641. – 34 арк.

22. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1971. – 483 арк.

23. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева (1588–1594) // Мемуари до історії Південної Русі. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – Вип. 1. – С. 159–215.

24. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – Т. 1 / Д. І. Яворницький; [передм.: В. А. Смолій; комент.: Г. Я. Сергієнко; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990. – 581 с.

25. Górski K. Historia piechoty polskiej / K. Górski. – Kraków: Nakł. Księg. Spółki Wydawniczej Polskiej, 1893. – 271 p.

References

1. Akty, odnosyashiesya k istorii Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoyu komissieyu. – T. 5: 1633–1699. – SPb.: Tip. E. Praca, 1853. – 288 s.

2. Vamberi A. Puteshestvie po sredney Azii / A. Vamberi. – M.: Vostochnaya literatura, 2003. – 175 s.

3. Velyaminov–Zernov V. V. Issledovaniya o kasimovskikh tsaryah i tsarevichah: v 4 ch. – Ch. 1 / V. V. Velyaminov–Zernov. – SPb.: V tip. Imp. Akademii nauk, 1863. – 558 s.

4. Horobec' V. Vlada ta socium Het'manatu. Doslidzhennya z politychnoyi i social'noyi istoriyi rann'omodernoyi Ukrayiny / V. Horobec'. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2009. – 271 s.

5. Hrushevs'kyj M. S. Istoriya Ukrayiny – Rusy: v 11 t. 12 kn. – T. 7: Kozac'ki chasy – do roku 1625 / M. S. Hrushevs'kyj. – K.: Naukova dumka, 1995. – 624 s.

6. Dnevnik pohoda protiv kozakov zaporozhskih 1625 // Memuaryi odnosyashiesya k istorii Yuzhnoy Rusi. – K., 1896. – Vyip. 2. – S. 126–141.

7. Dnevnik Simeona Okolskogo 1637–1639 // Memuaryi odnosyashiesya k istorii Yuzhnoy Rusi. – K., 1896. – Vyip. 2. – S. 168–285.

8. Dokumenty rosijs'kyh arhiviv z istorii' Ukrai'ny. – T. 1: Dokumenty do istorii' zaporoz'kogo kozactva 1613–1620 rr. / Uporjad. L. Vojtovych, L. Zaborov's'kyj, Ja. Isajevych, F. Sysyn, A. Turylv, B. Florja. – L'viv: [b. v.], 1998. – 442 s.

9. Dokumenty ob osvoboditel'noy voyne ukrainskogo naroda 1648–1654 gg. / Sost. A. Z. Baraboy i dr.; red. kol. P. P. Gudzenko i dr. – K.: Naukova dumka, 1965. – 825 s.

10. Yermolayev V. M., Kozachenko A. I. Orhany vlyady i upravlinnya Ukrayins'koyi derzhavy (druga polovyna XVII–XVIII st.) / V. M. Yermolayev, A. I. Kozachenko. – X.: Pravo, 2002. – 176 s.

11. Istorija Hotinskogo pohoda Yakova Sobecskogo 1621 // Memuaryi odnosyashiesya k istorii Yuzhnoy Rusi. – K., 1896. – Vyip. 2. – S. 40–126.

12. Kryp'yakevych I. P. Bohdan Xmel'nyc'kyj / I. P. Kryp'yakevych. – Vyd. 2-he, vypr. y dopov. – L'viv: Svit, 1990. – 406 s.

13. Litopys Samovydcya / vyd. pidhot. kand. filol. nauk Ya. I. Dzyra; [redkol.: A. D. Skaba (vidp. red.) ta in.]. – Kyiv: Naukova dumka, 1971. – 208 s.

14. Okynshevych L. Heneral'na rada na Ukrayini – Het'manshyni XVII–XVIII st. / L. Okynshevych // Praci Komisii dlya vyuchuvannya istoriyi zaxidnorus'koho ta ukrayins'koho prava. – K., 1929. – Vyp. 6. – S. 320–348.

15. Reyestr Vijs'ka Zaporoz'koho 1649 roku / Pidhot. do druku O. V. Todijchuk (holov. uporyad.) ta in.; Redkol.: F. P. Shevchenko (vidp. red.) ta in. – K.: Naukova dumka, 1995. – 592 s.

16. Skal'kov's'kyj A. O. Istoriya Novoyi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporoz'koho / A. O. Skal'kov's'kyj; [Peredm., koment.: H. K. Shvyd'ko]. – Dnipropetrovs'k: Sich, 2003. – 678 s.

17. Smolij V., Stepankov V. Ukrayins'kyj politychnyj portret XVII st.: stanovlennya nacional'noho instytutu vlyady / V. Smolij, V. Stepankov. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. – 194 s.

18. Sokrovennoe skazanie. Mongolskaya hronika 1240 g. / per. s mongol. S. A. Kozin. – M.–L.: Izdatelstvo akademii nauk AN SSR, 1941. – 611 s.

19. Turovs'ka L. V. Vijs'kovi zvan'nyya ta posady v Ukrayini: istoryko-henetychnyj aspekt vyvchennya ukrayins'koyi vijs'kovoyi terminolohiyi / L. V. Turovs'ka. – K.: Perun, 2005. – 160 s.

20. Ukrayins'kyj stepovyj kordon v seredyni XVI stolittya (Spohady bars'koho starosty Bernarda Pretvycha) / Bernard Pretvych; Avt. vstup. st. O. E. Mal'chenko. – Zaporizhzhya: Tandem-U, 1997. – 83 s.

21. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv, m. Kyiv. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11641. – 34 арк.

22. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1971. – 483 арк.

23. Shhodennyk Erixa Lyasoty iz Stebleva (1588–1594) // Memuary do istoriyi Pivdennoyi Rusi. – Dnipropetrovs'k: Sich, 2005. – Vyp. 1. – S. 159–215.

24. Yavornyc'kyj D. I. Istorija zaporoz'kyx kozakiv: u 3 t. – T. 1 / D. I. Yavornyc'kyj; [peredm.: V. A. Smolij; koment.: H. Ya. Serhiyenko; redkol.: P. S. Soxan (holova) ta in.]. – K.: Naukova dumka, 1990. – 581 s.

25. Górski K. Historia piechoty polskiej / K. Górski. – Kraków: Nakł. Księg. Spółki Wydawniczej Polskiej, 1893. – 271 p.

Babkova N. V., senior laboratory assistant of the Department of History of Ukraine and World History of the Kharkiv State Academy of Culture (Ukraine, Kharkiv), akademik_xdak@mail.ru

Institute of Ukrainian Cossack osauls of XVI–XVIII centuries

The formation and development of the institute of Cossack osauls as representatives of Cossack foremen of XVI–XVIII centuries has been analyzed. In the context of the study of etymology of the concept "osauls", historical reference of the existence of this position in state formations of the Asian continent is given.

Various historical sources revealed the formation of the military rank of Cossack osaul among the Ukrainian Cossacks from the first mentioning of this position in written sources till the final disposition of regimental system in Ukraine. Much attention is paid to the existence of the institute of Cossack osauls in the Ukrainian Cossack State – Hetmanate, where they played a significant role in managing the country and establishing relations with other states.

Using micro-historical approach, historical-comparative, descriptive and chronological methods, we managed to examine the main trends and features of the activity of Cossack osauls as representatives of the Cossack foremen not only among Zaporizhzhya Cossacks, but also among Cossacks of Hetman Ukraine.

Keywords: Cossack osauls, Zaporizhzhya Cossacks, Hetmanate, Cossack foreman.

Бабкова Н. В., старший лаборант кафедри історії України і всемирної історії, Харьковская государственная академия культуры (Україна, Харків), akademi_xdak@mail.ru

Институт есаулов в украинском казачестве XVI–XVIII ст.

Проанализировано становление и развитие института есаулов, как представителей казацкой старшины XVI–XVIII ст. В контексте исследования этимологии понятия “есаул”, дано историческую справку о данной должности в государственных образованиях азиатского континента.

На основании изучения разных исторических источников раскрыто процесс формирования чина военного есаула в среде украинского казачества от первого его упоминания в письменных источниках, и до окончательной ликвидации полкового строя на территории Украины. Значительное внимание уделено институту есаулов в украинском казачьем государстве – Гетманщине, где они играли значительную роль в управлении государством и становлении отношений с другими странами.

Микроисторический подход, историко-сравнительный, описательный и хронологический методы дали возможность исследовать основные направления и особенности деятельности есаулов, как представителей казацкой старшины не только у запорожцев, но и среди казаков гетманской Украины.

Ключевые слова: есаул, запорожцы, Гетманщина, казацкая старшина.

* * *

УДК 316.351

Гапченко О. В.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії та політології, Хмельницький національний університет (Україна, Хмельницький), gapchenkoov@ukr.net

ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СЛУЖІННЯ ТА ПАТРІОТИЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Особливістю виявів патріотизму в Україні було те, що тут поєднувались в єдине ціле національний, полісний і конфесійний патріотизм, переплітаючись у свідомості та відображуючись у поетичній, літературній, педагогічній творчості. Дух патріотизму був органічним у контексті формування ідеалу української людини, а усвідомлення значущості формування патріотичних почуттів стало однією з визначальних тенденцій української гуманістичної педагогіки другої половини XVI – першої половини XVII ст. Патріотизм постає складовою частиною виховання громадянина, українця.

Ключові слова: патріотизм, громадянське служіння, виховання, особистість, національна свідомість, культурно-національне відродження.

У всі часи існування української спільноти актуальним і важливим для особистості було визначення основних національно-гуманістичних орієнтирів її розвитку, наповнення її життя патріотичним змістом. Виховання особистості супроводжувалось становленням свідомої, відповідальної, повноцінної особистості, яка відчувала себе повноцінним членом суспільства і вболівала за долю рідної землі.

Найвищим рівнем і способом розвитку особистості було національне самовизначення, усвідомлення своєї причетності до духовного світу свого народу і власної історії. Ідеї морального та патріотичного виховання української людини були органічною частиною української педагогічної культури попередніх століть. Особливих акцентів вони набували в часи, коли

український етнос боровся за своє автентичне національне й духовне життя, протистояв чужим релігійним впливам. Одним з таких важливих для української людини періодів було культурно-національне відродження XVI–XVII ст., час, коли в Україні активно поширювалися впливи католицизму і надзвичайно небезпечними були загрози українській духовності й національному розвитку.

Важливе значення у цілісному комплексі ідей, що формувалися в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст., мали ідеї громадянського служіння та патріотизму. В умовах входження України до литовсько-польської держави Речі Посполитої вони набувала особливого значення й специфічного розуміння і пов'язувалась з усвідомленням тогочасною українською людиною своєї не тільки релігійної, але й етнічної, національної окремішності.

Мета статті – аналіз змісту ідей громадянського служіння та патріотизму в духовній культурі XVI–XVII ст., які відіграли позитивну роль у вихованні української людини. Незважаючи на постійний інтерес наукової спільноти до різних аспектів розвитку української духовної культури в час культурно-національного відродження, актуальними й такими, що потребують подальшого вивчення, залишаються питання про особливості становлення системи національної освіти й виховання, про роль сформованих українською свідомістю ідей патріотизму та громадянського служіння в процесах утвердження національної свідомості й національної ідентичності. Проблеми людини, її діяльності в українській духовній культурі XVI–XVII ст. досліджувались І. Огієнком, В. Нічик, В. Литвиновим, Н. Петрук, М. Поповичем, Л. Сохань, Г. Сагач, С. Сірополком, М. Семчишином та ін.

Як підкреслюють українські дослідники, у добу Відродження патріотизм набуває загальнонаціонального характеру, а “весь комплекс моральної філософії і громадянського гуманізму, який включав і соціально-політичні ідеї, був чітко орієнтований на виховання патріотизму та суспільної активності людей” [3, с. 312]. Особливістю виявів патріотизму в Україні було те, що тут поєднувались в єдине ціле національний, полісний і конфесійний патріотизм, переплітаючись у свідомості та відображуючись у поетичній, літературній, педагогічній творчості.

Звісно, становлення національної самосвідомості в українській спільноті відбувалося не просто й не так однозначно. Соціальна верхівка українського суспільства часто орієнтувалася на привілеї і переваги соціального становища в Польській, а потім в Російській державі. Ігнорування національних відмінностей в юридичних актах і зрівняння в правах українців і поляків своїм наслідком мали використання одного поняття “шляхта”. Втратою національної самоідентифікації закінчувалось також і навчання в єзуїтських школах [9, с. 137].

Найвищий рівень етнічної самосвідомості виявився в українських гуманістів, які своїми творами виховували людей в дусі поваги до власного минулого і любові до своєї землі. Істотним елементом формування національної самосвідомості виступала розмовна народна мова і полемічна література, що писалась